

Косович О. В.,

завідувач (професор) кафедри романо-германської філології

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «МОВА» ТА «НАЦІОНАЛЬНИЙ ДУХ» У ФІЛОСОФІЇ МОВИ В. ФОН ГУМБОЛЬДТА

Анотація. У цій статті обговорюється одне з головних положень філософії мови В. фон Гумбольдта, простежуються становлення подібної ідеї в більш ранніх творах німецької класичної філософії, а також плідність її впливу на подальший розвиток не лише лінгвістики, але й гуманітарного знання загалом. У рамках цього наукового дослідження визначаються обставини вживання та морфосемантичні форми ієрархічних відношень у сучасному словнику, розкриваються відношення, які підтримують ці дискурсивні реалізації з організацією нової лексики. Зазначається, що, розвиваючись, суспільство вдосконалює мову. Прогрес мови так само нескінченний, як і розвиток самого суспільства. Мова – живий організм, і в мовленні кожної людини вона набуває неповторних індивідуальних особливостей. Так само, як немає двох людей з однаковими рисами обличчя, так немає двох манер вираження думки, що є повністю тотожними. Є справедливим твердження В. фон Гумбольдта, що мова не може складатися з окремих слів; вся мова повністю і у всіх її зв'язках має бути закладена в людині. Отже, в мові не існує нічого одиничного, кожен її окремий елемент є лише частиною цілого, і людина є людиною лише завдяки мові, що отримало розмаїте тлумачення тільки в лінгвістів ХХ ст., які взяли за основу своїх теорій поняття системи і структури, а також уже в наш час у тих мовознавців, які надають вивченню мови всеохоплююче антропологічне значення.

В. фон Гумбольдт приділяє велике значення співвідношенню понять «національний дух» і «мова». Загалом ідея зв'язку між мовою і національним характером є однією з найяскравіших рис мовної філософії В. фон Гумбольдта. Поняття творчої діяльності, що притаманна людині і втілюється в мові, різним чином реалізується в характерних властивостях того чи іншого народу, те, що нині можна співвіднести з національним характером. Всі інші положення лінгвістичної концепції вченого є похідними від цієї тези. Специфіку нації як духовної форми людства В. фон Гумбольдт вбачав головним чином у мові. Мова представляє створення нації, але водночас вона нею керує, формуючи і визначаючи національний характер. Для мовців нації мова стає способом освоєння світу, виникнення і формування ідей, імпульсом для розвитку духовної діяльності людства.

Ключові слова: мова, філософія мови, національний дух, світобачення, мовна картина світу.

Постановка проблеми. В. фон Гумбольдт – німецький філолог, філософ, мовознавець, один із засновників лінгвістики як науки. Він розвинув учення про мову як безперервний творчий процес і «внутрішню форму мови» як вираження індивідуального світобачення народу, істотно визначив шлях і напрям розвитку німецької (і ширше – європейської) гуманітарної думки своєї епохи.

Метою статті є аналіз співвідношення понять «мова» та «національний дух» у філософії В. фон Гумбольдта, а також процесів становлення цих понять у більш ранніх творах німецької класичної філософії, а також плідності її впливу на подальший розвиток не лише лінгвістики, але й гуманітарного знання загалом.

Виклад основного матеріалу. Величезний науковий потенціал теоретичної спадщини В. фон Гумбольдта змушує знову і знову звертатися до цього імені. Його роботи з лінгвістики, історії, філософії містять питання, відповіді на які прагнуть знайти представники сучасних гуманітарних наук. В.О. Звегінцев порівнює В. фон Гумбольдта з нескореною гірською вершиною, що піднімається над висотами, які вдалося подолати іншим дослідникам [8]. В.П. Даниленко абсолютно обґрунтовано заявляє, що всі дороги в сучасній лінгвістиці ведуть до В. фон Гумбольдта, причому інші голоси його не тільки не заглушають, а навпаки, роблять значнішим [7, с. 7].

Дійсно, незважаючи на те, що вчений жив і творив на рубежі ХVІІІ–ХІХ ст., актуальність його робіт викликає постійне зацікавлення та є основою для багатьох сучасних досліджень у лінгвістиці. Коло інтересів цього видатного вченого є надзвичайно широким: лінгвістика, філософія, літературознавство, теорія мистецтва, державне право. Він також домогся успіхів на дипломатичній ниві і заявив про себе як великий державний діяч. Його життя збіглося з класичним періодом філософії і літератури в Німеччині. «На Канті він виріс, творчо увібравши дух його філософії, Фіхте і Гегелю протистояв, із Шеллінгом у чомусь перегукувався, Гете і Шиллер були його особистими друзями і вихователями художнього смаку» [4, с. 7]. Саме спілкування з кращими представниками свого часу, особлива духовна атмосфера цього спілкування вплинули на розвиток ідей В. фон Гумбольдта.

Дослідники, які вивчають спадщину В. фон Гумбольдта як у галузі філософії мови, так і в галузі історії та естетики, часто згадують І.Г. Гердера й І. Канта. Від І.Г. Гердера В. фон Гумбольдт успадкував вивчення проблеми походження і генеалогії мови, порівняльного вивчення мов та їх класифікації, а також проблеми ролі мови в загальному розвитку духу. І.Г. Гердер висловив припущення про можливість такої філософії розуму, яка буде відтворена з різних мов земної кулі. В. фон Гумбольдт поглиблює цю думку міркуванням, значення якого зводиться до того, що мова є такою формою втілення духу та ідеї, без існування якої для нас не було б ані духу, ані ідеї [10, с. 347].

У своїй творчості І.Г. Гердер впритул підійшов до проблеми «народного характеру», «душі народу», сучасною інтерпретацією якої є проблема національного менталітету. Розвиваючи ідеї Дж. Віко, І.Г. Гердер стверджував, що традиції, що неявно

містяться в мові і звичаях, створюють ту органічну єдність, яка дає людським групам властиве їм відчуття ідентичності. «Саме І.Г. Гердер увів поняття «Volk» (народ) – спільноти людей, загальну мову та історичні традиції якого формують розумові процеси його членів і служать сутнісними ресурсами їх розвитку» [9, с. 37]. Виникнення мови І.Г. Гердер пов'язав із розвитком культури. Розвиваючись, суспільство вдосконалює мову. Прогрес мови так само є нескінченним, як і розвиток самого суспільства. Мова живе; в мовленні кожної людини вона набуває неповторних індивідуальних особливостей. Так само, як немає двох людей з однаковими рисами обличчя, так немає двох манер вираження думки, що є повністю тотожними. Відмінності в кліматі та інших зовнішніх умовах накладають свій відбиток на вимову. Та й не тільки на вимову; основний зміст мови – словниковий запас – значною мірою залежить від способу життя людей.

У своїх роботах І.Г. Гердер фактично ототожнює поняття «душа народу», «народний характер», «дух народу». Він підкреслює залежність душі народу не тільки від клімату і ландшафту, а й від впливу способу життя, виховання, політичного ладу та етнічної історії. Саме народний дух утворює основу суспільства, одухотворяючи культуру народу і знаходячи своє вираження в мові, звичаях, цінностях і традиціях. За І.Г. Гердером, народний дух, який представляє собою природжений і самостійно випрацюваний характер народів, є однією з головних рушійних сил історичного розвитку нації. Важливою є думка про крайню складність у розумінні психологічних особливостей тих чи інших народів. Філософ зазначає: «Треба жити одним почуттям із нацією, щоб відчувати хоча б одну з її схильностей» [3, с. 274]. Для розуміння душі народу необхідно вивчати все його життя. І першорядну роль у цьому відіграє вивчення усної народної творчості, оскільки саме світ фантазії, виражений у фольклорі, відображає найкращим чином народний дух.

Але не завжди В. фон Гумбольдт приймає твердження І.Г. Гердера. Так, лінгвістична робота В. фон Гумбольдта «Про порівняльне вивчення мов стосовно різних епох їх розвитку» стала відповіддю на роботу І.Г. Гердера «Трактат про походження мови». У цій праці йдеться, що походження мови – поступовий процес. В. фон Гумбольдт ж наполягає на ідеї, що мова не може складатися з окремих слів, оскільки «з метою того, щоб людина дійшла до розуміння хоча б одного єдиного слова як членороздільного звука, який означає певне поняття, вся мова повністю і у всіх її зв'язках має бути закладена в ній. У мові не існує нічого одиничного, кожний її окремий елемент виявляє себе лише як частина цілого... Людина є людиною лише завдяки мові» [5, с. 307]. Це твердження отримало розмаїтє тлумачення тільки в лінгвістів ХХ ст., які взяли за основу своїх теорій поняття системи і структури, а також уже в наш час у тих мовознавців, які надають вивченню мови всеохоплююче антропологічне значення.

Проблеми, порушені І.Г. Гердером, В. фон Гумбольдт переносить на ґрунт більш суворого філософського аналізу, вирішивши запропонувати свої способи вирішення цих питань. Він користується переважно філософською і психологічною термінологією І. Канта, яку він вводить у роботи не як готові схеми розподілу та обробки матеріалу, а радше як евристичний прийом, як допоміжний опорний пункт, що дає йому змогу більш-менш фіксованим терміном відтворити власну думку

[10, с. 346]. В. фон Гумбольдт помірно користувався термінологією І. Канта, приймаючи критицизм й ідеалізм тільки в значенні загального ідейного спрямування.

В. фон Гумбольдт не є послідовником Г.В. Гегеля, але за сміливістю задуму, широтою охоплення думки, глибиною проникнення він має стояти поруч із Г.В. Гегелем. Таким є міркування відомого філософа Г. Шпета, який вважає, що філософія мови В. фон Гумбольдта покликана завершити собою систему філософії Г.В. Гегеля. Але сприйнята в заданому ним тоні його філософія мови мала бути не простим доповненням до філософії права, історії, релігії, мистецтва, а мала б стати центральною проблемою філософії духу, що реалізує в мові всі інші конкретні проблеми філософії мови [10, с. 347]. У своїх роботах Г.В. Гегель вживає поняття «дух раси» і «дух народу». Дух раси є результатом розпаду планетарного життя людства, залежно від природно-кліматичних умов, на окремі людські спільноти. У результаті виділяються негритянська, кавказька, монгольська, малайська, американська, європейська раси. Г.В. Гегель є прихильником європоцентризму, згідно з яким Європа є найвищою точкою суспільного прогресу. Європейський дух підпорядковує зовнішній світ своїми цілями з енергією, яка забезпечує йому панування над рештою світу. «Тут панує ... нескінченне прагнення до знань, яке є чужим для інших рас» [2, с. 72]. Раси розпадаються на народні духи, що розрізняються способом життя, формами тіла, але особливо інтелектуальними і моральними особливостями. Національні відмінності, на думку Г.В. Гегеля, є не менше міцнішими, ніж расові, причому вихідною передумовою відмінностей між душами народів виступають географічні чинники. «Незмінність клімату, всієї сукупності властивостей і особливостей країни, в якій та чи інша нація має своє місце перебування, сприяє незмінності її характеру» [2, с. 72].

Оцінюючи специфіку душі народу, Г.В. Гегель дотримується діалектичного принципу. Він використовує цей принцип, оцінюючи французів, англійців, виокремлюючи у цих націй як сильні, так і слабкі риси; особливо є цікавими його міркування про співвітчизників. Про німців йде слава як про глибоких, але часто неясних мислителів. Німці хочуть зрозуміти внутрішню природу і закономірний зв'язок речей, мають високий ступінь систематичності аналізу, але при цьому впадають у формалізм довільного зовнішнього конструювання. Перш ніж діяти, німець ретельно визначає план діяльності, але це призводить до повільності на початковому етапі діяльності. «Живучи потаємною глибиною своєї душі, – розмірковує філософ, – німці завжди охоче говорили про свою вірність і чесність, проте вони часто виправдовували цей субстанційний для них спосіб мислення» [2, с. 81]. Г.В. Гегель є вершиною німецького класичного ідеалізму. Тому історія для нього – «прогрес духу в свідомості свободи», що послідовно реалізується через «дух» окремих народів.

Продовжуючи роздуми своїх великих попередників, В. фон Гумбольдт приділяє велике значення співвідношенню понять «національний дух» і «мова». Підкреслимо, що ідея зв'язку між мовою і національним характером є однією з найбільш яскравих рис мовної філософії В. фон Гумбольдта. Поняття творчої діяльності, властивої людині втілюється в мові, різним чином реалізується в характерних властивостях того чи іншого народу, те, що нині можна співвіднести з національним характером. Всі інші положення лінгвістичної концепції вченого є похідними від цієї тези. Специфіку нації як духовної форми

людства В. фон Гумбольдт вбачав головним чином у мові. Мова представляє створення нації, але водночас вона нею керує, формуючи і визначаючи національний характер. Для мовців нації мова стає «органом осягнення світу, виникнення і формування ідей, імпульсом для розвитку духовної діяльності людства» [6, с. 369]. В. фон Гумбольдт визнає «дух народу» причиною мовного розмаїття, а також стверджує, що мова розвивається за законами духу: «Мова народу є його духом, і дух народу є його мовою, і складно уявити собі щось тотожне». В. фон Гумбольдт приходиться до поняття «образ думок народу» в розумінні, подібному до сучасного психологічного поняття «образ світу». Мова ж є способом бачити світ, світобачення. «Мова – це світ, що лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини» [5, с. 304]. Отже, різні мови за своєю суттю, за своїм впливом на пізнання і на почуття є насправді різними світобаченнями [6, с. 370].

Таким чином, говорити мовою, на думку В. фон Гумбольдта, – це не просто розповідати, це передавати те, як ти бачиш світ. Звертаючись до людини, ми тим самим звертаємося до її образу світу, пов'язаного з мовою. «Люди розуміють один одного не тому, що передають співрозмовнику знаки предметів, і навіть не тому, що взаємно налаштовують один одного на точне і повне відтворення ідентичного поняття, а тому, що взаємно зачіпають один в одному одну й ту саму ланку ланцюга чуттєвих уявлень і початків внутрішніх понять, торкаються одних і тих самих клавіш інструменту свого духу, завдяки чому в кожного спалахують у свідомості відповідні, але не тотожні смисли. Лише в цих межах, що допускають широкі розбіжності, люди сходяться між собою в розумінні одного і того самого слова» [5, с. 165]. Отже, спілкування є можливим, тільки якщо це дозволяє культура, тобто пам'ять про подібний досвід.

Питання про взаємозв'язок і взаємозалежність мови і «національного духу» є невіддільним від іншої центральної проблеми лінгвістичної концепції В. фон Гумбольдта, а саме зв'язку мови і мислення. Зв'язок мови та мислення є настільки безумовним, що «мова є обов'язковою передумовою мислення і в умовах повної ізоляції людини» [5, с. 76]. Необхідна взаємозумовленість, і взаємовплив мови і мислення є тим фактором, який робить людину людиною, відрізняючи її від решти природи. Вище ми вже зупинялися на особливому погляді В. фон Гумбольдта на походження мови. Він вважає, що виникнення мови не може відбуватися за окремими шматками або окремими словами, кожен елемент мови проявляє себе лише як частина цілого. Ця теза отримала різне тлумачення в лінгвістів в XX ст., областю дослідження яких стала ментальна проблематика.

Величезний внесок у галузь дослідження ментальних процесів зробила німецька школа «психології народів» В. Вундта. В. Вундт обґрунтовує необхідність створення народної психології – *Volkerpsychologie* [1]. Уже В. фон Гумбольдт ввів цей термін для позначення наукових досліджень національного *Geist* – «духу народу», тобто того, що ми нині назвали б вивченням національного характеру, що тісно пов'язаний із вивченням менталітету. Проблеми народної психології В. Вундт пов'язував із тими психічними продуктами, які створюються громадським характером суспільного життя, а отже, не піддаються поясненню в рамках однієї лише індивідуальної свідомості, оскільки вони припускають взаємодію багатьох. «Індивідуальна свідомість абсолютно не здатна дати нам історію роз-

витку людської думки, оскільки вона зумовлена попередньою історією, щодо якої саме вона не може дати нам ніякого знання» [9, с. 42]. Будучи переконаним, що для дослідження психічних, ментальних функцій потрібне врахування історичного розвитку, В. Вундт доходить висновку, що психологія має бути генетичною, що досліджує людську свідомість у розвитку, має використовувати методи етнології, прийнятої як наука про походження народів. Мову, звичаї і міфи В. Вундт вважав трьома основними проблемами психології народів. Ці складники підпадають під дію законів духовного розвитку, і в них виявляються своєрідні психологічні закони. По суті, мова, міфи, звичаї є зовнішнім виявленням (формою) внутрішнього стану душі народу. Мова містить загальну форму присутніх у душі народу уявлень, міфи таять у собі первинний чуттєвий зміст цих уявлень, а звичаї є тим, що виникає на основі цих уявлень і почуттів стратегії волі, тобто загальноприйнятими зразками поведінки.

Ведучи мову про співвідношення мови і «національного духу» у творчості В. фон Гумбольдта, необхідно зазначити, що ця ідея поклала початок цілому напрямку в сучасному мовознавстві. Вважаючи мову проявом «національного духу», неогумбольдтіанство прагне показати, що люди, які розмовляють різними мовами, по-різному сприймають дійсність і діють у ній; отже, «картина світу» («образ світу») залежить від особливостей мови, що і визначає характер розумової діяльності людини. І європейська (Л. Вайсбергер), і американська (Е. Сепір, Б. Уорф) гілки неогумбольдтіанства підкреслюють неповторну своєрідність концептуальних систем, що лежать в основі тієї чи іншої мови. Одну з тез цього принципу, що кожна мова є унікальною завдяки зафіксованій у ній картині світу, поділяє більшість лінгвістів.

Отже, ключові ідеї В. фон Гумбольдта, а також ідея про зв'язок «національного духу» та мови, національного мислення та мови істотним чином збагатили лінгвістику XIX і XX ст. Відродження гумбольдтовських ідей особливо відчутне в Німеччині, США, Україні. Отже, без перебільшення можна сказати, що лінгвофілософська концепція В. фон Гумбольдта є скарбницею глибоких і плідних ідей, що є особливо актуальними на сучасному етапі розвитку науки.

Література:

1. Вундт В. Проблемы философии народов. Тексты по истории социологии XIX–XX вв. URL: <https://bookap.info/klasik/vundt/>.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия духа : монография. Москва : Директ-Медиа, 2012. 854 с. URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=36079> (дата обращения: 23.02.2020).
3. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. 2-е изд., испр. Санкт-Петербург : Центр гуманитарных инициатив, 2013. 760 с.
4. Гулыга А.В. Немецкая классическая философия (2-е изд.). Москва : Рольф, 2001. 416 с.
5. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию : Пер. с нем. / Общ. ред. Г.В. Рамишвили; Послел. А.В. Гулыги и В.А. Звегинцева. Москва : ОАО ИГ «Прогресс», 2000. 400 с. URL: <https://www.rulit.me/books/izbrannye-trudy-po-yazykoznaniiyu-read-213842-1.html>.
6. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. Москва : Прогресс, 1985. 450 с. URL: <http://bookshare.net/index.php?id1=4&category=philosophy&author=gumboldt-v&book=1985>.
7. Даниленко В.П. Вильгельм фон Гумбольдт и неогумбольдтианство. Москва, 2010. 216 с.

8. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. Москва : Прогресс, 1984. 466 с. URL: http://psychotransling.ucoz.com/_ld/0/93_zvegintsev.pdf.
9. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. Москва : Когито-центр, 1997. 431 с.
10. Шпет Г. Искусство как вид знания. Избранные труды по философии культуры. Москва : Росспэн, 2007. 712 с.

Kosovych O. The correlation of the notions “language” and “national spirit” in the language philosophy of W. von Humboldt

Summary. The article highlights one of the main propositions of the language philosophy by W. von Humboldt, the emergence of such ideas is revealed in earlier works of German classical philosophy, as well as the fruitfulness of its influence on the further development not only of linguistics, but also of the humanities knowledge in general. In this research the circumstances of use and morphosemantic forms of hierarchical relations in the modern dictionary are determined, the relationships that support these discursive realization with the organization of new vocabulary are revealed. It is noted that in its development the society improves the language. The progress of language is as infinite as the development of the society. Language is a living organism, and in the speech of every person it has unique individual characteristics. Just as there are not two people with the same facial features and there are not two manner of expression, that are completely identical. The statement by

W. von Humboldt that language can not consist of separate words is absolutely right; the whole language completely and in all its relationships should be inherent in man. And, consequently, in language nothing is isolated, every single element is only part of the whole, and man is man only through language. This statement has received diverse interpretation not only by linguists of the XX-th century, who had based their theories on the concepts of system and structure, and even in our time, by those linguists who give to the language learning a comprehensive anthropological value.

W. von Humboldt, attaches great importance to the relationship between the concepts of “national spirit” and “language”. In general, the idea of the connection between language and national character is one of the striking features of the language philosophy by W. von Humboldt. The concept of creative activity, which is inherent in man and is embodied in the language, is realized by various ways in the characteristics of a people, that now can be correlated with the national character. All other statements of linguistic concept of scientist are derived from this thesis. In opinion of W. von Humboldt the specificity of the nation as a spiritual form of humanity is provided mainly in the language. Language is the creation of the nation, but at the same time it manages it, shaping and defining national character. For speakers of the nation it becomes a way of mastering the world, the emergence and formation of ideas, the impetus for the development of humanity spiritual activity.

Key words: language, philosophy of language, national spirit, world view, language world picture.